

Nederlandse partikelbeschrijving in internationaal perspectief: waar zijn we eigenlijk en waar moet het toch naar toe?

Ton van der Wouden en Johanneke Caspers

Abstract

This final paper sketches the current state of knowledge with respect to the Dutch particles from an extramural perspective. First, an overview is given of the knowledge we have with respect to particle types, crosslinguistics differences, and their development over time. In the second part of the paper some of the gaps in our knowledge are identified, paying attention to subjects such as description, history, variation, translation and acquisition of particles. Finally, it offers some suggestions as to the directions subsequent research might take

Inleiding

De Nederlandse partikels blijven de gemoederen binnen de internationale neerlandistiek bezighouden, zo bleek maar weer eens tijdens het zeventiende IVN-Colloquium. De artikelen in dit nummer die daar de weerslag van vormen, vertonen een grote verscheidenheid in methode en perspectief, en dat toont de grote complexiteit en het belang van het onderwerp. In deze slotbeschouwing proberen we in die verscheidenheid toch weer wat verband te scheppen. We trachten een (noodzakelijkerwijs beknopt) overzicht te geven van de huidige stand van de kennis met betrekking tot de Nederlandse partikels, speciaal vanuit het perspectief van de internationale neerlandistiek, en we proberen wat suggesties te doen voor de richting van het vervolgonderzoek op dit gebied.

Wat we al weten

Partikels worden nog niet zo lang als interessant apart onderwerp binnen de neerlandistiek beschouwd. De eerste druk van de ANS (Geerts et al. 1984) gebruikt de term “partikel” alleen als overkoepelende term voor alle onverbogen woorden (p.374); wat we nu onder partikels verstaan wordt (terloops) behandeld in de hoofdstukken over “bijwoord” en “tussenwerpsel”, de twee afvalputjes van de traditionele woordsoortenleer (cf. Hulshof 1987). Sindsdien heeft de beschrijving van de Nederlandse partikels echter behoorlijk geprofiteerd van de nationale en internationale ontwikkelingen in het partikelonderzoek (iets daarvan zien we ook terug in de tweede druk van de ANS (Haeseryn et al. 1997)). Zo blijkt het mogelijk en zelfs nuttig, verschillende soorten partikels te onderscheiden op grond van hun syntactisch gedrag, hun betekenis en hun functie.

Voor het Nederlands blijkt een driedeling in modale partikels, focuspartikels en discoursepartikels goed te werken (het volgende naar Van der Wouden 2006). Focuspartikels zijn dan woordjes zoals *zelfs* en *alleen* en *vooral* en combinaties als *met name*. Die horen bij een zinsdeel en ze benadrukken het zinsdeel waar ze bij horen, of ze

suggereren een contrast. Bij voorbeeld: de volgende drie zinnen betekenen ongeveer hetzelfde, maar de meerwaarde van *zelfs* in (1b) is te suggereren dat autootjes voor Jip het minst waarschijnlijke was om mee te spelen. Vervangen we *zelfs* door *alleen*, zoals in (1c), dan betekent de zin nog steeds ongeveer hetzelfde, maar dan is de suggestie juist dat Jip ook met andere dingen had kunnen spelen – maar dat niet doet.

- (1a) Jip speelt met autootjes.
- (1b) Jip speelt zelfs met autootjes.
- (1c) Jip speelt alleen met autootjes.

Modale partikels (de nieuwe ANS (Haeseryn et al. 1997) volgt de Vlaamse traditie en spreekt van schakeringspartikels) staan doorgaans midden in de zin, in de hoofdzin tussen de twee werkwoordelijke polen. Waar focuspartikels actief zijn op het niveau van het zinsdeel, zijn deze modale partikels dat op het niveau van de hele zin: het modale partikel *maar* in (2a) geeft de goede verstaander een duidelijk signaal dat er geen bevel wordt gegeven, maar eerder een advies of zelfs een verzoek; vervangen we *maar* door *toch*, dan wordt de uiting eerder een soort ongeduldige of geruststellende aansporing.

- (2a) Doe je trui maar uit.
- (2b) Doe je trui toch uit.

Discoursepartikels of tekstpartikels ten slotte vinden we vooral buiten de eigenlijke zin: helemaal aan het begin, helemaal aan het eind, dan wel ergens in het midden, maar in dat geval van de rest gescheiden door komma's of intonationale middelen: dit soort partikels organiseert het gesprek, en geeft in dit geval aan hoe de spreker vindt dat de hoorder zou moeten reageren. Als iemand (3a) zegt dan bedoelt hij met *kijk* niet dat de aangesproken persoon moet kijken, maar dat die extra aandacht moet besteden aan wat er volgt. Ook finaal *hoor* als in (3b) vraagt niet om extra luisterinspanning, maar om instemming, en duldt geen tegenspraak (Kirsner en Deen 1990):

- (3a) Kijk, nou moet je eens goed luisteren
- (3b) Nou moet je goed luisteren, hoor.

In andere talen kan de relatie tussen plaats en functie van partikels overigens heel anders liggen dan in het Nederlands. Zo staan de meeste partikels in het klassieke Grieks vlak na het eerste geaccentueerde woord van de zin (Wackernagel 1892), terwijl we in Chinese talen de partikels bij elkaar aan het eind van de zin aantreffen (Li 2006) – terwijl het in beide gevallen om partikels gaat die in het Nederlands als “modaal” zouden worden geclassificeerd.

Cruciaal bij alle genoemde soorten partikels is dat ze (doorgaans) niet waarheidsfunctioneel zijn en een belangrijke functie hebben in de organisatie van de discourse (Blakemore 2004), dat wil zeggen, de hoorder helpen bij het interpreteren van de uiting. Niet voor niets vat Hogeweg (met Zeevat (bijv. 2004)) ze op als “markers of a relation of the content of the current sentence to the context” (Hogeweg 2009: 28). Overigens geldt deze beschrijving niet voor alle woordjes die “partikels” genoemd worden. Veel creolentalen hebben bijvoorbeeld een buitengewoon simpele

werkwoordsmorfologie, en drukken tijd uit met behulp van partikels. Zo wordt in het Sranan (Surinaams) het werkwoord *wroko* ‘werken’ niet verbogen; de verschillende tijden worden uitgedrukt door middel van de partikels *e*, *ben* en *sa* voor respectievelijk heden, verleden en toekomst, en wel als volgt:¹

- (4a) Mi e wroko ‘Ik werk’
- (4b) Mi ben wroko ‘Ik werkte/heb gewerkt’
- (4c) Mi sa wroko ‘Ik ga/zal werken’

Als we niet alleen naar het Nederlands kijken, dan zien we dat de meeste talen focuspartikels zoals *zelfs* of *alleen* hebben (König 1991). Ook aspectuele partikels zoals *al*, *nog* en *pas* zijn verre van zeldzaam (Van Baar 1997). Modale partikels daarentegen lijken in sommige talen (klassiek Grieks (Denniston 1975), continentale Germaanse talen, Mandarijn (Li 2006)) veel frequenter voor te komen dan in andere. Van discoursepartikels, ten slotte, weten we dat eigenlijk nog niet zo precies: misschien omdat ze buiten de eigenlijke zinsstructuur vallen, lijken ze de slechtst onderzochte van de hier onderscheiden categorieën partikels. Toch zijn ze van cruciaal belang geweest in de discussie over verschillende soorten betekenis. Juist deze partikels zijn namelijk misschien wel de duidelijkste voorbeelden van lexicale elementen met een primair pragmatische betekenis, een betekenis die niet te beschrijven is in termen van verwijzing, verzamelingen of waarheidswaarden, maar veeleer te maken heeft met taalhandelingen, vooronderstellingen en de relatie tussen spreker, hoorder en context (zie bijv. Blakemore 2004).

Partikels zorgen ondertussen voor serieuze vertaalproblemen (vergelijk ook De Vriendt en Van de Craen 2008, Pos 2010 en Vandeweghe 2010): sommige lezers zullen zich nog van het gymnasium herinneren dat zij bij de Griekse les na het vertalen van de inhoudswoorden nog een handvol klein grut overhielden. Maar ook bij het vertalen tussen nauw verwante talen zoals het Nederlands en het Duits, met op het eerste gezicht vergelijkbaar gebruik van partikels, treden dikwijls problemen op. Zo correspondeert het Nederlandse *wel* bijvoorbeeld heel vaak met het Duitse *wohl*, maar ook heel vaak niet (Westheide 1985), en heeft het Nederlandse leenpartikel *überhaupt* een dusdanige eigen ontwikkeling ondergaan dat het meestal niet gebruikt kan worden als vertaling van het Duitse *überhaupt*.

Er zijn sterke aanwijzingen dat de bloei van de modale partikels in het Nederlands iets van de laatste tijd is (Vismans 1994, Hoeksema 2002): schriftelijk materiaal uit vroeger eeuwen lijkt in elk geval significant minder partikels te bevatten dan recentere teksten. Dat zou kunnen liggen aan invloed van de schrijftaalnorm (die weer beïnvloed is door het Latijn, dat veel minder partikels gebruikt dan het Nederlands), maar je vindt dezelfde tendens toch ook in het spontaanste materiaal dat we hebben (egodocumenten)

¹ De voorbeelden zijn naar <http://nl.wikipedia.org/wiki/Surinaams> (geraadpleegd 8 januari 2010). De mogelijke verbale oorsprong van deze partikels (*ben* < *been* (*working*), *sa* < *shall*) is synchroon niet van belang.

en in oudere (toneel)teksten waarin getracht wordt de spreektaal van “gewone” mensen te imiteren.²

Ook clustervorming (het zeer regelmatig vlak bij elkaar optreden van meerdere, soms veel partikels, met name modale partikels, zoals in het klassieke voorbeeld van Hoogvliet (1903) in (5), zie ook Hulshof 1987) lijkt een relatief recente ontwikkeling:

(5) Geef de boeken dan nu toch maar 'ns even hier

Binnen die clusters blijken bovendien tendensen tot vaste volgordes te bestaan, zoals Hoogvliet al suggereert: *dan* gaat meestal aan *maar* vooraf, en *toch* staat altijd voor *'ns*. De Vriendt e.a. (1991) maken de generalisatie dat partikels waarvan het corresponderend bijwoord een verwijzende (deiktische) betekenis heeft (*dan*, *nu*), links in het cluster voorkomen, en kwantificerende (*eens* “eenmaal”, *even* “een korte tijd”) rechts.

Hetzelfde lijkt ten slotte ook te gelden voor specialisatie, de ontwikkeling van eigen betekenissen van vaste partikelcombinaties (Van der Wouden 2002, Hoeksema 2002). Sommige van die partikelcombinaties staan inmiddels in de woordenboeken, zoals *weleens* (in deze spelling in het WNT, cf. ook Zwarts, Van der Wouden en Sanchez Valencia 2002), *dan ook* (gevolgtrekkend), *dan wel* (“exclusief of”), en *niet eens* (“zelfs niet”, cf. Goemaat 2006). Andere combinaties zijn daarentegen tot nog toe aan de aandacht van de lexicografen ontsnapt, zoals de vaste combinatie van *zo maar eens* met *zou kunnen* (Van der Wouden 2009: 305). Partikelcombinaties blijken bovendien modegevoelig: het *best wel* van de jaren '70 en '80 van de twintigste eeuw kan nu echt niet meer (Van der Wouden 2002) en *zeg maar* is al gestigmatiseerd voordat het zich goed en wel tot partikel heeft kunnen ontwikkelen (Landsmeer 2007, Cornelisse 2009).³

Al met al is er dus al aardig wat bekend over Nederlandse partikels, mede dankzij mooie studies als die van Vandeweghe (1992), Foolen (1993), Vismans (1994) en Hogeweg (2009). Maar er is ook nog heel wat, wat we niet weten over de partikels. Hieronder bespreken we een aantal van de meest opvallende lacunes in onze kennis, zonder pretentie van volledigheid, maar met speciale aandacht voor de lacunes in onze kennis die de meest onmiddellijke consequenties hebben voor de internationale neerlandistiek.

Wat we niet weten

Beschrijving, afbakening en verklaring

De beschrijving van partikels laat in allerlei opzichten nog veel te wensen over. Goede definities van de verschillende soorten partikels ontbreken vooralsnog, zodat we niet weten of sommige woorden tot de partikels moeten worden gerekend. Afbakening is altijd problematisch bij (taalkundige) categorisering (Taylor 1989), maar zeker bij de

² Het recent beschikbaar komen van egodocumenten zoals de “sailing letters” uit de zeventiende en de achttiende eeuw (<http://www.kb.nl/sl/>, <http://www.brievenalsbuit.nl/>) maakt het mogelijk deze hypothese beter te toetsen, maar dat moet maar wachten tot een andere gelegenheid.

³ Ook losse partikels kunnen trouwens uit de mode raken: de meest recente grote Van Dale keurt bepaalde manieren van gebruik van *dus* af als “stoplap”.

partikels. Volgens de meeste definities zijn modale partikels meestal ongeaccentueerd en staan ze meestal in het middenveld, maar wat moeten we dan aan met geaccentueerd *mooi* en vooropgeplaatst *straks* in de volgende voorbeelden?

- (6a) Straks is hij in de sloot gereden (cf. Boogaart 2009)
- (6b) Was ze toch mooi haar onderbroek vergeten!

De betekenis die door (scalaire) focuspartikels zoals *minstens* en *zeker* (Van der Wouden 2000) wordt uitgedrukt, kan ook met behulp van andere middelen worden verwoord:⁴

- (7a) Er zijn minstens vier gewonden gevallen
- (7b) Er zijn zeker vier gewonden gevallen
- (7c) Er zijn maar liefst vier gewonden gevallen
- (7d) Er zijn niet minder dan vier gewonden gevallen

Dit soort betekenissen is dus kennelijk niet voorbehouden aan partikels: *minstens* en *zeker* zouden we nog wel als partikels willen aanmerken, maar *niet minder dan* ziet er veel meer uit als een syntactische constructie. *Maar liefst* is dan een twijfelgeval: groter dan een woord, maar wel een semantische eenheid. Datzelfde geldt voor het eerder genoemde *zeg maar* en het finale *weet je (wel)*,⁵ zoals in de volgende voorbeelden uit het Corpus Gesproken Nederlands:

- (8a) daar is ie op gegleden zeg maar en daardoor is ie gaan rollen
- (8b) dat doet mij als uh ja liefhebber van de taal dan wel 'ns zeer zeg maar
- (9a) en uhm ik had echt zoiets wat een moeilijk gedoe weet je
- (9b) dus hun dachten van nou leuk prijsje weet je wel?

Daarmee rijst onder meer de vraag, hoe partikels gedefinieerd moeten worden: dezelfde betekenis kan ook op andere manieren worden uitgedrukt, en “partikels” kunnen kennelijk ook uit meer dan een woord bestaan.

Ook is nog niet uitgemaakt wat het beste beschrijvende kader is voor partikels. Moeten ze beschreven worden in puur pragmatische termen, of is er ook een semantische kern? En hoe vangen we de verschillende betekenissen of gebruiksmogelijkheden die partikels kunnen hebben: gaan we uit van één, noodzakelijk abstracte, basisbetekenis (monosemie), of onderscheiden we verschillende betekenissen (polysemie)? Foolen (1993) pleit voor “methodisch minimalisme”, dat wil zeggen, in elk geval niet meer betekenissen aannemen dan strikt noodzakelijk is. Hogeweg (2009) daarentegen kiest in haar analyse van *wel* voor een centrale betekenis bestaande uit een aantal kenmerken, waarbij ze de verschillende gebruiksmogelijkheden c.q. betekenissen beschrijft in termen van minder kenmerken. Theoretisch voorspelt dit discrete stappen tussen de verschillende betekenissen of gebruiksmogelijkheden, een suggestie die getoetst zou moeten kunnen worden aan echte data. En empirisch zou deze aanpak wel eens problemen kunnen

⁴ Een ander voorbeeld is het Frans, waar verschillende *alleen*-betekenissen heel vaak wordt uitgedrukt met een constructie met *ne...que*: *Ce ne sont que des jeux – het zijn maar bedelaars*.

⁵ *Weet je (wel)* lijkt parallel aan het Engelse *y'know* dat ganalyseerd is als “a marker of meta-knowledge about what speaker and hearer share [...] and what is generally known” (Schiffrin 1987: 268).

hebben met bijvoorbeeld subtiele collocatie-effecten (hoe verantwoordt ze de onvoorspelbare betekenis van combinaties als *dan wel* of *wel eens?*) en regionale variatie, zoals het hieronder nog te bespreken beleefde *wel* uit Groningen. Overigens kan het aannemen van monosemie c.q. een abstracte grondbetekenis historisch correct en didactisch nuttig zijn (Dé Steures, persoonlijke mededeling) zonder noodzakelijkerwijs ook een goed model te zijn voor de manier waarop die partikelkennis synchroon in het menselijk taalvermogen feitelijk is opgeslagen.

Geschiedenis en typologie

Historisch is voornamelijk onverklaard waarom we wel veel partikels zien in de continentale Germaanse talen en niet in het Engels – hoewel er inmiddels heel wat suggesties op de markt zijn. Feit is ondertussen wel dat in het huidige Nederlands partikels in sommige soorten uitingen vrijwel verplicht zijn. Een voorbeeld is het ooit door Gertjan Postma (en vermoedelijk ook wel door anderen) geobserveerde verbod op monosyllabische imperatieven: **ga!* is niet goed, maar *ga maar*, *ga weg*, *ga nou* (*gauw*) wel. Er zijn tal van uitzonderingen op dit verbod, zoals *kom*, *hoor* en *kijk*, maar voor de genoemde uitzonderingen geldt dat ze ook bruikbaar zijn als partikel. Syntactici zullen een syntactische verklaring suggereren (de imperatief bevat een lege plaats die geregeerd moet worden door lexicaal materiaal), uit Vismans valt een sociaal-culturele te destilleren (de onthiërarchisering van de Nederlandse maatschappij heeft tot gevolg dat mensen elkaar niet meer kunnen commanderen), en een fonologische is ook nog wel te bedenken (bijvoorbeeld in termen van welgevormde fonologische voeten). Zoveel keus laat vooral zien dat we nog geen oplossing hebben.

Variatie en dynamiek

In het gebruik van partikels bestaan subtiele regionale verschillen die niet altijd opgemerkt worden. Zo geeft Van der Wouden (2002) voorbeelden als het Saksische *ja* (in de betekenis “immers”) dat alleen in het noordoosten van het taalgebied voorkomt, en het Groningse beleefde *wel*, als in *mag ik wel een brood*, dat in de Randstad niet begrepen wordt. Zwarts et al. (2002) wijzen op de concurrentie die *wel eens* (*weleens*) in België ondervindt van *al eens*, en Devos en Vandeweghe (1985) geven het meest complete beeld van de enorme variatie in hun overzicht van de manieren waarop *het gras is nog maar pas gemaaid* wordt gerealiseerd. De inventarisatie van verschillen in partikelgebruik binnen het Nederlands moet feitelijk nog beginnen. Door het ontbreken van een basisbeschrijving is het waarschijnlijk nog te vroeg voor een PAND (partikel-atlas van de Nederlandse dialecten) naast de inmiddels verschenen dialectatlassen over fonologie (FAND, Goossens et al. 1998), morfologie (MAND, De Schutter 2005) en syntaxis (SAND, Barbiers et al. 2005). Ook voor onderwijs is dit soort kennis belangrijk. Het zwaartepunt in de methode *De Finesses van het Nederlands* (Van de Poel et al. 1996) ligt bij de partikels, en dat is zeker te prijzen. Het gaat evenwel regelmatig mis omdat de (Vlaamse) auteurs zich niet bewust zijn van de verschillen in partikelgebruik tussen het Vlaams en het Nederlands. Nederlandse docenten kunnen daardoor niet goed uit de voeten met dit boek, al is het maar omdat de antwoorden die ze geacht worden goed te keuren, niet in overeenstemming zijn met hun eigen taalgevoel (Van der Wouden en Caspers 2008).

Vertalen

Partikels leveren (soms) grote problemen op bij het vertalen (zie Van Winden 2001, Hiligsmann en Noiret 2005, Melnychuk 2008, Pos 2010, Vandeweghe 2010) – al zijn het niet alleen de partikels die voor problemen zorgen. Dat komt voor een deel omdat we geen goede theorie hebben over de betekenis van partikels. Daar komt nog bij dat we geen vertaaltheorie hebben, die een goede van een slechte vertaling kan onderscheiden. Het klassieke adagium “translation is an art, not a science” heeft nog weinig van zijn geldigheid verloren, vandaar dat we nog steeds prijzen uitreiken voor goede vertalingen.

Verwerving

Onderzoek naar de verwerving van partikels staat nog in de kinderschoenen (Van der Wouden 1998), al weet natuurlijk iedere docent NT2 dat de partikels een van de belangrijkste struikelblokken van het Nederlands vormen (Foolen 1986 en vervolgliteratuur). Diverse bronnen claimen inmiddels dat er een vaste volgorde zou kunnen zitten in de verwerving van modale partikels, zowel bij tweedetaalverwerving (Van der Wouden en Caspers 2008, Van Balen et al 2010) als bij de verwerving van het Nederlands als eerste taal (De Beijer 2009). Vooralsnog hebben we geen idee waar die vaste volgorde vandaan komt: er zijn aanwijzingen dat frequentie (zoals zo vaak) een rol speelt, maar de semantiek en de pragmatiek zouden ook van belang kunnen zijn. Het is duidelijk dat het onderzoek hier feitelijk nog moet beginnen: vooralsnog is bijvoorbeeld onbekend of NT1- en NT2-leerders dezelfde volgorde laten zien, en waarom dat zo zou moeten zijn. Van eerstetaallerende kinderen is bekend dat ze sommige partikels meer en heel anders gebruiken dan volwassenen: het bekendste voorbeeld is waarschijnlijk het *nou* als vraagmarkeerder bij kinderen tussen de 2 en 3 jaar (Van Kampen 1997, Van der Wouden 1998), maar dat soort gebruik van *nou* als vraagpartikel is ons van NT2-leerders van het Nederlands niet bekend.

Hoe nu/nou verder?

Goede beheersing van de partikels is een wezenlijk onderdeel van goede beheersing van het Nederlands. Eerstetaalleerders krijgen de partikels met de paplepel naar binnen (Van der Wouden 1998). Zonder dat hun expliciet iets over de betekenis of het gebruik van de partikels gezegd wordt, doen ze het uiteindelijk vanzelf goed. Voor niet-moedertaalsprekers ligt dat heel anders. Ook zonder expliciet partikelonderwijs ontwikkelen deze leerders weliswaar een zeker partikelgebruik, maar dat is anders en vooral ook kaler dan dat van moedertaalsprekers (Foolen 1986, Wenzel 2004, van Balen et al 2010). Voor dat expliciete partikelonderwijs ontbreken evenwel de middelen, zowel descriptief als didactisch. Methodes voor NT2/NVT doen hun best (Foolen 2010) maar slaan regelmatig de plank mis (cf. Van der Wouden en Caspers 2008 over Van de Poel et al. 1998), juist door het ontbreken van een goede descriptieve basis. Woordenboeken schieten hier vooralsnog hopeloos tekort (Pos 2010), om verschillende redenen (Van der Wouden 2002): woordenboeken richten zich traditioneel vooral op de schrijftaal en hebben meer belangstelling voor inhoudswoorden dan voor functiewoorden, er is geen goede theorie, en er is veel variatie en dynamiek. De prioriteit van het partikelonderzoek moet dan ook bij de beschrijving liggen.

Bibliografie

- Tim van Baar 1997 *Phasal Polarity*. Diss. Universiteit van Amsterdam.
- Erna van Balen, Johanneke Caspers en Ton van der Wouden 2010 Modale partikels in het Nederlands als tweede taal: Aanwijzingen voor een vaste verwervingsvolgorde (*this volume*).
- Sjef Barbiers, Hans Bennis, Gunther De Vogelaer, Magda Devos en Margreet van der Ham 2005 *Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten I*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wies de Beijer 2009 *The emergence of Dutch modal and aspectual particles. A comparison between first and second language learners*. MA thesis, Radboud University Nijmegen.
- Diane Blakemore 2004 Discourse Markers. In Laurence R. Horn en Gregory Ward (red.) *The Handbook of Pragmatics* Malden [etc.] Blackwell 221-240.
- Ronny Boogaart 2009 Een retorische *straks*-constructie. In Ronny Boogaart, Josien Lalleman, Marijke Mooijaart en Marijke van der Wal (red.) *Woorden wisselen. Voor Ariane van Santen bij haar afscheid van de Leidse universiteit*. Leiden, SNL, 167-182.
- Ton den Boon, Dirk Geeraerts en Nicoline van der Sijs 2005 *Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse taal* 14e, herz. uitg. Utrecht/Antwerpen Van Dale Lexicografie.
- Paulien Cornelisse 2009 *Taal is zeg maar echt mijn ding*. Amsterdam/Antwerpen, Uitgeverij Contact.
- John D. Denniston 1975 *The Greek Particles* 2nd ed. Oxford: The Clarendon Press.
- Magda Devos en Willy Vandeweghe 1985 *Nog maar pas. Twee semantische studies op historische en woordgeografische basis* Gent, Rijksuniversiteit Gent (Studia Germanica Gandensia 6, nieuwe reeks).
- Sera De Vriendt en Piet Van de Craen 2008 Schakeringspartikels in het Nederlands en het Frans. In *Verlagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 118, 1, 5-15.
- Ad Foolen 1986 "Typical Dutch noises with no particular meaning": Modale partikels als leerprobleem in het onderwijs Nederlands als vreemde taal. In *Verslag van het Negende Colloquium van docenten in de neerlandistiek aan buitenlandse universiteiten, Nijmegen, 26-31 augustus 1985*. 's Gravenhage: IVN, 39-57.
- Ad Foolen 1993 *De Betekenis van Partikels. Een documentatie van de stand van het onderzoek met bijzondere aandacht voor maar*. Diss. Rijksuniversiteit Nijmegen.
- Guido Geerts, Walter Haeseryn, Jaap de Rooij en Maarten C. van den Toorn (red.) 1984 *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen en Leuven, Wolters-Noordhoff en Wolters.
- Myrthe Goemaat 2006 *Niet eens een focuspartikel. Een eerste verkenning van de vaste woordcombinatie niet eens in het Nederlands*. Doctoraalscriptie Nederlandse Taal en Cultuur Universiteit Leiden.
- Jan Goossens, Johan Taeldeman, Geert Verleyen en Chris De Wulf 1998 *Fonologische atlas van de Nederlandse dialecten I*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.

- Walter Haeseryn, Kirsten Romijn, Guido Geerts, Jaap de Rooij en Maarten C. van den Toorn 1997 *Algemene Nederlandse Spraakkunst* 2e, geheel herz. dr. Groningen en Deurne, Martinus Nijhoff en Wolters Plantijn.
- Philippe Hilgsmann en Florence Noiret, Modale partikels in het Nederlands, hoe worden die *nou* in het Frans vertaald? *Le linguiste/De taalkundige* 51-4, 2005, 13-21.
- Jack Hoeksema 2002 Polarity-sensitive scalar particles in early modern and present-day Dutch: distributional differences and diachronic developments. *Belgian Journal of Linguistics* 16, 53-64.
- Lotte Hogeweg 2009 *Word in Process. On the interpretation, acquisition, and production of words*. Diss. Rijksuniversiteit Nijmegen.
- Jan M. Hoogvliet 1903 *Lingua: een beknopt leer- en handboek van Algemeene en Nederlandsche taalkennis, meer bepaaldelijk bestemd voor leeraren en onderwijzenden in moderne en oude talen*. Amsterdam, S.L. van Looy.
- Hans Hulshof 1987 Geef de boeken dan nu toch maar 'es even hier. *Forum der Letteren* 28, 4, 85-89.
- Jacqueline van Kampen 1997 *First steps in Wh-movement* Diss. Universiteit Utrecht.
- Robert Kirsner en Jeanine Deen 1990 Het mes snijdt aan twee kanten. On the semantics and pragmatic of the Dutch final particle *hoor*. Margriet Bruijn Lacy (red.) *The Low Countries: Multidisciplinary studies*. Lanham: University Press of America 1-12.
- Ekkehard König 1991 *The Meaning of Focus Particles*. London: Routledge.
- Dianne Landsmeer 2007 *Dit gaat zeg maar over zeg maar*. Analyse van formele en semantische eigenschappen van de *zeg maar*-constructie. BA-scriptie Nederlandse Taalkunde, Universiteit Leiden.
- Boya Li 2006 *Chinese Final Particles and the Syntax of the Periphery*. Diss. Universiteit Leiden.
- Oksana Melnychuk 2008 *Probeer maar te vertalen, Equivalenten van het Nederlandse partikel 'maar' in het Russisch*. MA-scriptie Dutch Studies, Universiteit Leiden.
- Kris van de Poel, Sven van Elst, Sabine Steenmans, Jo Verhoeven en Ginny De Vos 1996 *De finesses van het Nederlands. Oefenboek voor anderstaligen*. Leuven en Amersfoort: Acco.
- Arie Pos 2010 Nederlandse partikels in het Portugees (*this volume*).
- Deborah Schiffrin 1987 *Discourse Markers*. Cambridge [etc.] Cambridge University Press.
- Georges De Schutter 2005 *MAND: morfologische atlas van de Nederlandse dialecten/morphological atlas of the Dutch dialects I*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- John R. Taylor 1989 *Linguistic categorization: Prototypes in linguistic theory*. Oxford: The Clarendon Press.
- Willy Vandeweghe 1992 Perspectivische evaluatie in het Nederlands: De partikels van de 'al/nog/pas'-groep. Gent: Koninklijke Academie voor Taal- en Letterkunde.
- Willy Vandeweghe 2010 Modale partikels en vertaling (*this volume*).
- Roel Vismans 1994 *Modal particles in Dutch directives: a study in functional grammar*. Diss. Vrije Universiteit Amsterdam.
- Sera de Vriendt, Willy Vandeweghe en Piet Van de Craen 1991 Combinatorial aspects of modal particles in Dutch. *Multilingua* 10, 43-59.

- Jacob Wackernagel 1892 Über ein Gesetz der indogermanischen Wortstellung
Indogermanische Forschungen 1, 333–436.
- Veronika Wenzel 2004 Partikels in het Nederlands als vreemde taal. *Neerlandica Extra Muros* 42, 1, 33-43.
- Henning Westheide 1985 Eine kontrastive Analyse der Partikeln dt. *wohl* und nl. *wel*.
Zeitschrift für germanistische Linguistik 13, 186-202.
- Astrid van Winden 2001 *Misschien toch gewoon lastig te vertalen. Over de vertaalbaarheid van twee stijlmiddelen in Een hart van steen van Renate Dorrestein*. Doctoraalscriptie Nederlandse Taal- en Letterkunde, Universiteit Leiden.
- Ton van der Wouden 1998 Waar Machteld nou? *TABU* 28, 4, 159-161.
- Ton van der Wouden 2000 Over *zeker* zeker? *Zeker! TABU* 30, 1-2, 63-89.
- Ton van der Wouden 2002 Partikels: naar een partikelwoordenboek voor het Nederlands
Nederlandse Taalkunde 7, 1, 20-43.
- Ton van der Wouden 2006 Partikels: woordjes die het Nederlands markeren. In Nicoline van der Sijs, Jan Stroop en Fred Weerman (red.) *Wat iedereen van het NEDERLANDS moet weten en waarom*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 119-129.
- Ton van der Wouden 2009 Er staat op de laatste plaats van het middenveld een onbepaalde zelfstandignaamwoordgroep. *Nederlandse Taalkunde* 14, 3, 300-306.
- Ton van der Wouden en Johanneke Caspers 2008 Partikels als leerprobleem in het Nederlands als tweede taal. *Internationale Neerlandistiek* 46, 3, 33-45.
- Henk Zeevat 2004 Particles: Presupposition triggers, context markers or speech act markers. In R. Blutner en H. Zeevat (eds.) *Optimality Theory and Pragmatics*. New York, Palgrave-Macmillan, 163-99.
- Frans Zwarts, Ton van der Wouden en Víctor Sánchez Valencia 2002 The aspectual significance of event particles. *Belgian Journal of Linguistics*, 16, 175-208.